

УДК 351.7

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-2\(74\)-7](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-2(74)-7)

Микола ЛИТВИН

аспірант, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID: 0009-0009-4277-6628

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ МЕХАНІЗМУ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕГІОНАЛЬНОЮ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЮ СИСТЕМОЮ

Дістало подальший розвиток аналіз різних точок зору та підходів до визначення сутності та змісту економічної безпеки як основи розвитку механізму публічного управління регіональною соціально-економічною системою, що дозволило запропонувати авторське визначення поняття «економічна безпека регіону», під яким запропоновано розуміти такий стан захищеності соціально-економічної системи регіону від зовнішніх та внутрішніх загроз, при якому забезпечується його поступальний розвиток, а також виявлення, попередження та нейтралізація негативних наслідків, реалізація життєво важливих потреб населення, у тому числі в умовах наявності несприятливих зовнішніх та внутрішніх факторів.

Визначено, що економічна безпека регіону як складне системне поняття включає низку найважливіших елементів:

– умовна економічна автономія, яка означає необхідність виходу на такий рівень ефективності регіонального виробництва та якості продукції, що забезпечує економічну конкурентоспроможність та надає можливість суб'єктам ринку на рівних брати участь у коопераційних зв'язках, міжнародних та регіональних обмінах;

– стратегічна стійкість регіональної економічної системи, що передбачає наявність у регіоні сприятливих умов для підприємницької та інноваційної діяльності, а також гарантії стримування негативних факторів та ліквідації бар'єрів, здатних дестабілізувати ситуацію в економіці та соціумі;

– здатність регіональної економіки до саморозвитку та прогресу, до створення сприятливого інвестиційного та інноваційного клімату, модернізації промислового та сільськогосподарського виробництва, підвищення продуктивності праці тощо.

Іншими словами, економічна безпека регіону включає цілу низку складових, а саме: фінансову, соціальну, кадрову, ресурсну, промислову, інноваційну безпеку тощо. Сама регіональна економіка володіє основними системними властивостями і є складною, відкритою, нелінійною системою, що складається з безлічі взаємопов'язаних підсистем і зв'язків, що ускладнюються між ними, ієрархічну структуру і характеризується динамічністю елементів.

Розглянуто сутність та зміст процесів самоорганізації регіональних економічних систем, а також процесів функціонування та розвитку регіону як необхідних компонентів при розгляді проблем забезпечення економічної безпеки регіону. Розглянуто регіон з позицій системно-самоорганізаційного підходу, вибір якого зумовлений складністю та різноманітністю взаємодій різних факторів, що впливають на розвиток регіону. Вивчення процесів функціонування та розвитку регіональної економіки ґрунтується на структуризації, тобто виділенні підсистем, взаємозалежності та спільне функціонування яких визначає динаміку розвитку регіону.

Ключові слова: економічна безпека, розвиток механізму публічного управління, регіональна соціально-економічна система.

Mykola Lytvyn. ECONOMIC SECURITY AS THE BASIS OF THE DEVELOPMENT OF THE MECHANISM OF PUBLIC MANAGEMENT OF THE REGIONAL SOCIO-ECONOMIC SYSTEM

The analysis of various points of view and approaches to defining the essence and content of economic security as a basis for the development of the mechanism of public management of the regional socio-economic system was further developed, which made it possible to propose an author's definition of the concept of «economic security of the region», under which it is proposed to understand such a state of security of the socio-economic system of the region from external and internal threats, which ensures its progressive development, as well as detection, prevention and neutralization of negative consequences, implementation of vital needs of the population, including in the presence of adverse external and internal factors.

It was determined that the economic security of the region as a complex systemic concept includes a number of the most important elements:

– conditional economic autonomy, which means the need to reach such a level of regional production efficiency and product quality that ensures economic competitiveness and enables market subjects to participate on an equal footing in cooperative relations, international and regional exchanges;

– strategic stability of the regional economic system, which provides for the presence in the region of favorable conditions for entrepreneurial and innovative activities, as well as guarantees of containment of negative factors and elimination of barriers capable of destabilizing the situation in the economy and society;

– the ability of the regional economy to self-develop and progress, to create a favorable investment and innovation climate, to modernize industrial and agricultural production, to increase labor productivity, etc.

In other words, the economic security of the region includes a number of components, namely: financial, social, personnel, resource, industrial, innovation security, etc. The regional economy itself has the main systemic properties and is a complex, open, non-linear system consisting of many interconnected subsystems and complex connections between them, a hierarchical structure and characterized by the dynamics of elements.

The essence and content of the processes of self-organization of regional economic systems, as well as the processes of functioning and development of the region as necessary components when considering the problems of ensuring the economic security of the region, are considered. The region was considered from the standpoint of a system-self-organizational approach, the choice of which is determined by the complexity and variety of interactions of various factors affecting the development of the region. The study of the processes of functioning and development of the regional economy is based on structuring, that is, the allocation of subsystems, the interdependence and joint functioning of which determines the dynamics of the region's development.

Key words: economic security, development of the mechanism of public administration, regional socio-economic system.

Постановка проблеми. Тема забезпечення економічної безпеки регіонів стає особливо актуальною у зв'язку з розвитком процесів глобалізації, з одного боку, виражених в інтернаціоналізації господарського життя, підвищенні ролі мережевої економіки, орієнтації на цифрову трансформацію, і процесів регіоналізації – з іншого боку. Українська економіка активно залучена до вищезазначених суперечливих процесів. Будь-яка країна прагне виявлення та запобігання загрозам, що виходять як зсередини самої системи, так і зі світового геополітичного та економічного простору. Вибір форм та засобів захисту визначається природно-географічними, національно-історичними та іншими факторами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічна безпека одна із головних пріоритетів забезпечення національних інтересів, оскільки зачіпає життєво важливі потреби суспільства. При цьому стану економічної безпеки в окремій країні неможливо досягти шляхом обмеження впливу глобальних процесів, викликів та загроз (нестійкого довкілля та глобальних дисбалансів). У фундаменті економіки України однією з «цеглинок» міцності, надійності функціонування та розвитку є безпека регіонального рівня. Вважаємо за необхідне уточнення ролі та місця економічної безпеки в системі регіонального управління. Як ми вже зазначали вище, велика кількість точок зору щодо сутності поняття «економічна безпека» спонукає до термінологічної неоднозначності у розумінні визначення «економічна безпека регіону». Тому назріла необхідність пошуку нових (сучасних) концептуальних підходів та рішень у формуванні уявлень про сутність терміна «економічна безпека регіону» та його ролі у процесах розвитку регіону.

Приміром, В.М. Геєць, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова, О.І. Черняк розуміють під економічною безпекою регіону «наявність упорядкованої, взаємопов'язаної, стрункої системи, що забезпечує економічну неза-

лежність, ефективність, конкурентоспроможність, стабільність, стійкість та здатність до відродження та розвитку економіки регіону» [1, с. 16]. Однак, на наш погляд, така інтерпретація економічної безпеки є дуже обмеженою, оскільки не відображає всієї сукупності небезпеки та ризиків. З погляду З.В. Герасимчука, Н.С. Вавдіюка, поняття «економічна безпека» можна представити як «здатність, можливість та готовність економіки на основі ефективного регіонального управління забезпечити стабільність та стійке регіональне економічне зростання, задоволення потреб суспільства та захист національних інтересів у різних сферах» [2, с. 46]. На їхню думку, сутність економічної безпеки неспроможна одночасно включати такі стану, як здатність, можливість, готовність і навіть відображати рівень розвитку економіки регіону.

Мета статті. Мета статті полягає у науковому обґрунтуванні теоретичних засад визначення економічної безпеки як основи розвитку механізму публічного управління регіональною соціально-економічною системою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наведемо ще низку визначень вітчизняних дослідників. А.І. Сухоруков, Ю.М. Харазішвілі розглядають економічну безпеку регіону як «стан регіональної економіки, у якому забезпечуються рахунок внутрішніх ресурсів необхідний рівень життя, повна зайнятість, стійкість економічного розвитку, компенсація негативних впливів довкілля» [3, с. 6]. В.О. Шуршин визначає економічну безпеку регіону в одному випадку як «сукупність стану економіки та суспільства на рівні регіону, при якому на основі ефективного управління забезпечується стійке економічне зростання, гідний рівень життя населення регіону та можливість протистояти впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, не створюються загрози для інших регіонів та держави загалом» [4], в іншому – як можливість підтримувати рівень економічної безпеки регіону. У наведених визначеннях автори

намагаються поняття «економічна безпека» пов'язати із соціальним розвитком регіону. До недоліків визначення В.О. Шуршина слід віднести обмеження поняття «економічна безпека» лише внутрішніми (екзогенними) факторами, що потребує або пояснення, або розширення та доповнення за рахунок запровадження та обліку зовнішніх (ендогенних) факторів.

У підручнику І. О. Бланка категорія «економічна безпека» представляється як «здатність регіонів протистояти кризовим ситуаціям, що викликаються впливом зовнішніх і внутрішніх факторів на науково-виробничий та ресурсний потенціал та їх структуру, сферу обігу та інституційну інфраструктуру, соціальну сферу, рівень та якість життя людей» [5, с. 98]. З. С. Варналій трактує економічну безпеку регіону як «стан економіки, суспільства та інститутів влади регіону, що забезпечує реальну можливість та здатність захисту від негативних факторів чи загроз економічній безпеці, характерних для північних регіонів, об'єднаних спільністю клімато-географічних, інфраструктурних та історичних особливостей розвитку» [6, с. 48].

Виконаний аналіз різних точок зору та підходів до визначення сутності та змісту економічної безпеки дозволив запропонувати авторське визначення поняття «економічна безпека регіону». Під ним запропоновано розуміти такий стан захищеності соціально-економічної системи регіону від зовнішніх та внутрішніх загроз, при якому забезпечується його поступальний розвиток, а також виявлення, попередження та нейтралізація негативних наслідків, реалізація життєво важливих потреб населення, у тому числі в умовах наявності несприятливих зовнішніх та внутрішніх факторів.

Економічна безпека регіону як складне системне поняття, на нашу думку, включає низку найважливіших елементів:

– умовна економічна автономія, яка означає необхідність виходу на такий рівень ефективності регіонального виробництва та якості продукції, що забезпечує економічну конкурентоспроможність та надає можливість суб'єктам ринку на рівних брати участь у коопераційних зв'язках, міжнародних та регіональних обмінах;

– стратегічна стійкість регіональної економічної системи, що передбачає наявність у регіоні сприятливих умов для підприємницької та інноваційної діяльності, а також гарантії стримування негативних факторів та ліквідації бар'єрів, здатних дестабілізувати ситуацію в економіці та соціумі;

– здатність регіональної економіки до саморозвитку та прогресу, до створення сприятливого інвестиційного та інноваційного клімату, модернізації промислового та сільськогосподарського виробництва, підвищення продуктивності праці тощо.

Іншими словами, економічна безпека регіону включає цілу низку складових, а саме: фінансову, соціальну, кадрову, ресурсну, промислову, інноваційну безпеку тощо. Сама регіональна економіка володіє основними системними властивостями і є складною, відкритою, нелінійною системою, що складається з безлічі взаємопов'язаних підсистем і зв'язків, що ускладнюються між ними, ієрархічну структуру і характеризується динамічністю елементів.

Розглянемо сутність та зміст процесів самоорганізації регіональних економічних систем, а також процесів функціонування та розвитку регіону як необхідних компонентів при розгляді проблем забезпечення економічної безпеки регіону. У цій роботі ми розглядатимемо регіон з позицій системно-самоорганізаційного підходу, вибір якого зумовлений складністю та різноманітністю взаємодій різних факторів, що впливають на розвиток регіону. Вивчення процесів функціонування та розвитку регіональної економіки ґрунтується на структуризації, тобто виділенні підсистем, взаємозалежності та спільне функціонування яких визначає динаміку розвитку регіону.

Н. М. Євдокимов, А. В. Кірієнко визначають економіку регіону як складний територіально-виробничий комплекс, що характеризується внутрішньою цілісністю та особливим видом інтеграції, що забезпечує «розвиток продуктивних сил території на основі невиникнення значних внутрішньогосподарських диспропорцій і збереження здатності самостійно здійснювати динамічний розвиток власної економіки, всебічно використовуючи фінансові» [7, с. 36–37]. Наука відносить регіональні економічні системи до категорії складних динамічних систем, які з безлічі взаємозалежних елементів. Такій категорії систем властиві ієрархічні структури та здатність до самоорганізації. Для пошуку рішень проблем забезпечення економічної безпеки у процесі функціонування та розвитку регіонів доцільно застосувати методологію, що ґрунтується на теорії самоорганізації. Самоорганізація є незворотним процесом стихійного структуроутворення. У процесі самоорганізації багаторазово посилюється чутливість системи до малих впливів, у результаті утворюються нові системи чи відбувається зміна існуючої системи на момент її нестійкості.

У разі самоорганізації вихід із нестабільного становища система знаходить самостійно, виключаючи будь-який зовнішній вплив. Перетворена (нова) система, як правило, ускладнюється, тобто має вищий рівень упорядкованості. Якщо в регіональній економічній системі відбуваються послідовні процеси структуроутворення та трансформації в результаті цілеспрямованих впливів структури, що управляє, то це наслідок 36 організації системи. Що стосується самоорганізації зміни, упорядкованість елементів, їх взаємозв'язку відбуваються стихійно, спонтанно, без зовнішніх впливів. Тому можна констатувати, що регіональні економічні системи є видом динамічних систем мезоекономічного рівня із закладеними в них процесами ускладнення, функціонування яких супроводжується впливом як організаційних процесів, так і процесів самоорганізації.

Більшість процесів, що протікають в регіоні, нелінійні, нерівноважні, протікають з різною повторюваністю і швидкістю, супроводжуються появою нових і дією вже існуючих ризиків. Регіон характеризується спільністю (цілісністю) процесів функціонування і розвитку, що протікають. Функціонування у найзагальнішому розумінні означає «рух у межах конкретної системи, що не порушує її цілісності та визначеності, відтворення тих самих відносин, форм, якостей як основа стійкості конкретних утворень» [6, с. 311]. Розвиток – це вид (різновид) руху та трансформації в системах, пов'язані з якісним переходом від простого стану – до складнішого. Процеси функціонування та розвитку взаємопов'язані та взаємообумовлені. Через розвиток процес функціонування системи виходить на якісно новий рівень. Це стосується і регіональної системи, функціонування якої полягає у збереженні її базових властивостей і характеристик підтримки життєзабезпечення регіону. При цьому розвиток означає придбання регіональною системою нових якостей і властивостей, що сприяють її адаптації до умов постійного середовища. Функціонування є джерелом розвитку регіональної економічної системи, оскільки на цій стадії формуються припущення та можливості для виходу на якісно новий рівень системи. Без функціонування немає місця розвитку, водночас без розвитку функціонуюча система приречена стагнацію і рівноважне існування.

Тому процеси функціонування та розвитку регіону характеризуються нерозривною єдністю та взаємообумовленістю. Слід розуміти, що «розвиток може йти як за лінією прогресу, так і за лінією регресу і виражатися як

в еволюційній (поступовій), так і в революційній (стрибокподібній) формі» [4]. У цьому процесі розвитку відбуваються вкрай нерівномірно як у часі, і у просторі. З зазначених позицій управління економічною безпекою регіону полягає у вирішенні його першочергових проблем і суть його багато в чому зводиться до врегулювання протиріч між процесами функціонування та розвитку. Крім того, умови середовища, в яких протікають соціально-економічні процеси, змінюються нині не просто швидко, а часом навіть непередбачено, що зумовлює появу нових протиріч, небезпек, викликів та загроз. Виходячи з цього, можна стверджувати, що істотним концептуальним становищем є уявлення про розвиток регіону як процес переходу складної регіональної системи в процесі її еволюціонування від одного нестабільного стану до іншого.

У 1987 році вперше був використаний термін «самоорганізована критичність» у роботі П. Бака (P. Bak), Ч. Танга (C. Tang) та К. Візенфельда (K. Wiesenfeld) [8]. Пізніше виникла теорія самоорганізованої критичності. Авторами цього підходу була розроблена концепція для опису поведінки складних систем, що складаються із значної кількості взаємозалежних елементів. Основний принцип цієї теорії полягає в тому, що надскладні системи еволюціонують до свого критичного стану, в якому навіть малі дії та події можуть вплинути на всю систему цілком, викликаючи ланцюгову реакцію подій та станів, що змінюють одна одну. Такі системи що неспроможні досягти рівноваги; натомість вони постійно розвиваються і в процесі свого розвитку переходять від одного нестабільного стану до іншого. Закономірність еволюціонування складної регіональної економічної системи до її критичного стану зумовлена нелінійною взаємодією економічних агентів на мікро- та мезорівні. У процесі формування стратегії забезпечення економічної безпеки необхідно враховувати внутрішні закономірності функціонування та розвитку регіону, його стадію еволюціонування та траєкторію руху. Водночас це створить можливість управлінськими заходами, інституційними та іншими інструментами коригувати напрямок розвитку, відповідати на глобальні виклики, мінімізувати потенційні ризики та загрози, з якими в останнє десятиліття зіткнулися національна економіка та населення.

Нелінійність ґрунтується на дії принципу посилення флуктуацій, що передбачає наявність певних умов, за яких незначні коливання та зміни мають незворотні наслідки

для регіональної системи. Нелінійні системи мають відмінну властивість – «пороговий чутливості», суть якого полягає в тому, що «нижче порога все зменшується, стирається, забувається, а вище порога, навпаки, все багаторазово зростає» [8], загострюється і згодом призводить до стрибкоподібної зміни в системі. Нелінійність означає можливість емергентних, спонтанних змін вектор розвитку соціально-економічних систем. Крім того, нелінійність складної системи створює можливість для надшвидкого розвитку процесів на певних етапах функціонування та розвитку. В основі такого процесу лежать механізми нелінійного позитивного зворотного зв'язку. Загальновідомий факт, що негативний зворотний зв'язок призводить систему до стану рівноваги, тоді як позитивний зворотний зв'язок «розгойдує» її до нестійкого стану.

Значимість нелінійного позитивного зворотний зв'язок є незаперечною в автокаталітичних процесах. Наприклад, у сфері економіки – зростання грошового капіталу, вкладеного у фінансово-спекулятивні угоди на фінансових ринках за певних умов. Режим із загостренням (blowup) є режимом надшвидкого наростання процесів у нелінійних середовищах, при якому певні величини (Наприклад, грошовий капітал, інфляція та ін) необмежено зростають за кінцевий час.

Таким чином, нелінійний позитивний зворотний зв'язок, будучи джерелом прискореного процесу розвитку, сприяє включенню режимів із загостренням. Слід зазначити, що режими із загостренням мають тривалу квазістаціонарну стадію, коли вплив незначних флуктуацій на систему несуттєвий, а переступивши за поріг повільного зростання система розвивається в режимі з загостренням. Поблизу моменту загострення посилюється хаотична складова у розвитку регіональної економічної системи, обумовлена можливістю зростання мікроскопічних змін та їх подальшим розростанням до розмірів макроскопічних. Наслідки такого розростання можуть полягати у порушенні темпів розвитку складної економічної системи, необхідні підтримки її цілісності і стійкості. Коли система входить у режим із загостренням, багаторазово зростають ризики та загрози існування системи як цілісності. Таким чином, регіональна економічна система, що розглядається у конкретний період часу та у певному просторі, перебуває у стані постійного розвитку, трансформації, рівень, глибина та безпека якої визначаються конкретними умовами, а також якістю (ефективністю) управління державних структур. Ефективність системи

управління економічною безпекою регіону залежить від уміння реагувати на випадкові відхилення у її розвитку, які можуть мати конструктивний і деструктивний характер. Вона повинна забезпечувати швидке і гнучке реагування на зміни, що розбещують (негативно позначаються) шляхом переходу до реалізації альтернативних рішень, які повинні бути превентивно підготовлені до реалізації.

Виділимо місце економічної безпеки регіону структурі системи регіонального управління, спираючись на погляди різних дослідників.

В. Л. Ортинський, І. С. Керницький запропонували перше визначення «національної економічної безпеки» як «стану національної економіки, що характеризується її стійкістю, «іммунітетом» до впливу внутрішніх та зовнішніх факторів, що порушують нормальне функціонування процесу суспільного відтворення і тим самим викликають підвищену соціальну напруженість у суспільстві, а також загрозу самому існуванню держави» [9, с. 8]. У стратегії визначалися об'єкти економічної безпеки України – особистість, суспільство, держава, а також система інституційних відносин у процесі державного регулювання економічної діяльності [9].

Після цього аж до 2017 року країна жила без стратегічних установок у галузі економічної безпеки та, відповідно, без чіткої політики та програми дій щодо забезпечення та захисту національних інтересів в економічній сфері. У серпня 2021 року було затверджено нову «Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року» (далі – Стратегію) [10], в якій перераховуються двадцять п'ять основних викликів та загроз економічній безпеці країни. До найбільш актуальних внутрішніх викликів та загроз, зазначених у Стратегії, віднесено: низький обсяг інвестицій у реальний сектор економіки, відставання інформаційно-технологічного розвитку в різних галузях (у тому числі технологій цифрової економіки), недостатньо ефективного державного управління, низька конкурентоспроможність несировинного експорту, високий рівень криміналізації та корупції в економічній сфері, посилення міжрегіональної диференціації за рівнем соціально-економічного розвитку та темпами зростання тощо.

У цьому документі проголошено, що результатом реалізації Стратегії мають стати забезпечення економічного суверенітету України, стійкості національної та регіональної економіки до зовнішніх та внутрішніх викликів та загроз. До недоліків прийнятого стратегічного документа слід віднести нечіт-

кість, а найчастіше – і спірність визначення критеріїв та параметрів, що характеризують національні (у тому числі регіональні) інтереси в галузі економіки та запропоновані для оцінки рівня економічної безпеки країни. На закінчення відзначимо, що застосування основних положень системно-самоорганізаційної теорії до дослідження проблеми забезпечення економічної безпеки регіонів дозволяє розглядати ЕБ і як сукупність інструментів, що сприяють захисту життєво важливих економічних інтересів регіону, і як найважливішу якісну характеристику регіональної системи, що відображає її здатність підтримувати стійке функціонування та розвиток регіону відповідно до стратегічних

цілей та пріоритетів, забезпечувати нормальні умови життєдіяльності населення, ефективно використання ресурсного потенціалу, захист національних інтересів в економічній сфері.

Висновки. Глибокі зміни, викликані переходом до використання цифрових технологій, значно розширюють масштаби проблем при забезпеченні економічної безпеки. Тому саме функціонування системи регіональної безпеки, що ґрунтується на заходах щодо протидії загрозам та викликам регіональної економіки, сприянню її сталому розвитку, безпосередньо визначає можливості та перспективи стабільного соціально-економічного розвитку регіонів та всієї держави в цілому.

Література:

1. Геєць В. М., Кизим М. О., Клебанова Т. С., Черняк О. І. Моделювання економічної безпеки: монографія. Х.: ІНЖЕК, 2006. 240 с.
2. Герасимчук З. В., Вавдіюк Н. С. Економічна безпека регіону: діагностика та механізм забезпечення. Луцьк, Надстир'я, 2006. 244 с.
3. Сухоруков А. І., Харазішвілі Ю. М. Моделювання та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів України: монографія. К.: НІСД, 2012. 368 с.
4. Шуршин В. О. Особливості формування системи економічної безпеки регіону. Таврійський науковий вісник: збірник наук. праць ХДАУ. Вип. 55. Херсон: Айлант, 2007. С. 227–231.
5. Бланк І. О. Інвестиційний менеджмент: підручник. К.: КНЕУ, 2005. 398 с.
6. Варналій З. С. Економічна безпека: [навч. посіб.]. К.: Знання, 2009. 647 с.
7. Євдокимова Н. М., Кірієнко А. В. Економічна діагностика: навч.-метод. посіб. К.: КНЕУ, 2005. 110 с.
8. Bak P., Tang C., Wiesenfeld K. Self-Organized Criticality: An Explanation of $1/f$ Noise. *Physical Review Letters*. 1987. Vol. 59. P. 381–384.
9. Економічна безпека підприємств, організацій та установ: навч. посібник. [В. Л. Ортинський, І. С. Керницький та ін.] К.: Правова єдність, 2009. 544 с.
10. Указ Президента України «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року» від 11 серпня 2021 року № 347/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0048525-21#Text>